

**ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЯХ І
ОБ'ЄКТАХ
ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ В МЕЖАХ
МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА, ЇЇ НАВЧАЛЬНО-
ОСВІТНЕ, НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКЕ
І ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ**

Потоцька С. О., *Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна, e-mail: s_pototska@ukr.net*

Карпенко Ю. О., *Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна, e-mail: yuch2011@i.ua*

Території та об'єкти природно-заповідного фонду служать для збереження природних комплексів, біогенофонду в цілому і рослинного світу зокрема. Тому використання природно-заповідного фонду регламентується Законом «Про природно-заповідний фонд України». Ці території можуть використовуватись з природоохоронною, науково-дослідною, оздоровчою та освітньо-виховною або будь-якою іншою рекреаційною метою для моніторингу навколишнього природного середовища, для господарських цілей, якщо це не суперечить призначенню природно-заповідних територій та об'єктів.

Екскурсії і спостереження за видами фітобіоти природно-заповідних об'єктів і територій зелених зон міста можуть носити суто навчальний характер і використовуватись з метою закріплення та узагальнення матеріалу, викладеного на уроці в класі, а можуть бути і темами гурткових занять та самостійної роботи учнів [1]. Якщо важко здійснити

заміські екскурсії, то вони частково можуть бути замінені спостереженнями і вивченнями рослин в міських садах, парках, які є складовими частинами природно-заповідного фонду регіону. Незважаючи на те, що умови росту рослин парків мають свою специфіку, зберігають всі свої видові особливості як в будові, так і розвитку, але з успіхом можуть бути використані вчителем в його роботі.

Основними складовими природного ландшафту міста Чернігова є території, які зберегли близький до природного характеру, ділянки, які мають зелені насадження, природні водойми, і виконують різні екологічні функції. Такими територіями в межах міста є заплава річки Десни та схили її високого правого берега, території природно-заповідного фонду, сквери, парки, лісопарки та ділянки зелених насаджень [2].

В орографічному відношенні територія міста Чернігова розташована в східній частині області Чернігівського Полісся на Правобережжі річки Десни, в зоні сполучення долини річки з Любеч–Чернігівською моренно-зандровою рівниною [2]. Вона займає більшу частину території міста Чернігова, приурочену до правого берега річки Десни і характеризується значним розчленуванням рельєфу. В межах міста моренно–зандрова рівнина розчленована річковими долинами двох правих притоків річки Десни – річки Стрижня і річки Білоусу. До схилів цих річкових долин приурочена ярусно–балочна сітка.

На території міста Чернігова природно–заповідних територій та об'єктів налічується 24, з них пам'яток природи місцевого значення: ботанічних – 17 (групи багатовікових дубів, старовинна ялинова алея); гідрологічних – 2 (озеро «Глушець», озеро «Магістрацьке»); заказників місцевого значення – лісових – 1 («Ялівщина»); регіональний ландшафтний парк – 1 («Ялівщина»); парків–пам'яток

садово-паркового мистецтва місцевого значення – 2 («Болдина гора», парк «Міський сад»); заповідних урочищ – 1 («Святе»).

Екскурсія – форма навчально-виховної роботи з класом або групою учнів в умовах природного ландшафту, мета якої – спостереження і вивчення учнями різноманітних об'єктів та явищ [1]. За методами проведення екскурсії розрізняють: дослідницькі, ілюстративні і комбінативні, а за часом проведення щодо тем занять можуть бути екскурсії: вступні, супровідні, підсумкові [1].

Перша вступна тема з розділу «Рослини» шкільного курсу біології може проводитися вчителем у вигляді заняття-екскурсії, тому що знайомство з рослинами і умовами їхнього життя легше всього забезпечити спостереженням їх в живій природі. На екскурсії учні знайомляться з різними формами дикорослих рослин, переконуються в їх різноманітті, знайомляться з взаємозв'язками і закономірностями.

На прикладі рослин парку можна ознайомити учнів з представниками основних груп рослинного світу. На стовбурах дерев, в ставках і на вологому ґрунті можна побачити водорості і лишайники. На листках, стеблах і плодах рослин можна знайти грибокві захворювання – іржу, борошністу росу, фузаріози плодові тіла трутовиків і шапкових грибів, які часто зустрічаються на поверхні ґрунту, біля пнів. Також в умовах природно-заповідних територій можна спостерігати зростання зелених мохів.

Характерні ознаки голонасінних легко показати на різних видах ялини, які зустрічаються в умовах міста. На будь-якій природно-заповідній території також багаточисельні і покритонасінні, які є прекрасним об'єктом для демонстрації різноманіття форм цієї переважаючої на Землі групи рослин.

Екскурсії допоможуть закріпити знання про важливі родини, які вивчаються в шкільному курсі біології в розділі

«Рослини». Також легко показати на територіях природно-заповідного фонду і основні життєві форми рослин, зокрема дерева, кущі, ліани, однорічні і багаторічні трав'янисті форми. Проростання рослин і морфологію проростків можна вивчати на багаточисельних проростках під деревами, по краю стежок і газонів територій.

Для демонстрацій, лабораторних робіт курсу «Ботаніка» в міських садах і парках також можна знайти необхідний рослинний матеріал. Так, тема «Листок, його будова і функції» – одна з найбільш виграшних тем для екскурсій. Різний матеріал можна зібрати і показати (в залежності від пори року) з морфології листка, його метаморфози, розподіл за формами листової пластинки, можна знайти листки з прилистниками; сидячі, черешкові, прості і складні листки (карагани, шипшини, горобини, кінського каштану і багато іншого), голі і опушені (верба срібляста, біла тополя та інших).

На територіях природно-заповідного фонду також можна показати і основні типи листкорозміщення, зокрема супротивне – у клена, чубушника, бузка; чергове – у берези, липи, тополі та інших дерев [2]. Листкова мозаїка, як приклад пристосування рослин до поглинання листками світла, дуже добре спостерігається у липи, в'яза, клена. Різноманітна ступінь тіньовитривалості рослин визначає направлення росту гілок і їх розміщення. Особливо чітко це видно на кущах, розміщених групами, наприклад на таволги, яка на освітленій стороні розвиває гілки і листя майже до землі, а на тіньовій стороні, – гілки майже голі і дуже часто відмирають.

Для тем «Морфологія стебла», «Брунька», «Ріст стебла» в парках також можна знайти багато ілюстративного матеріалу. Взимку можна провести екскурсію і показати відмінності дерев і кущів за корою і бруньками. За безлистими обрисами дерев можна визначити типи гілкування: моноподіальне у

голонасінних і симподіальне у берези, липи, в'яза та інших дерев [1].

Навесні, коли набухлі бруньки тріскаються і оголяються молодий і ніжний пагін, учні можуть переконатися в великому значенні лусочок, які захищають точку росту від зимових умов. Якщо в парку є зрізані дерева, на пеньках можна підрахувати річні кільця і визначити вік дерева. Вусики дикого винограду і колючки глоду є прикладом метаморфозу стебла у зв'язку зі змінами функцій органу.

Тема «Розмноження рослин» може дуже багато ілюструватися живими рослинами на територіях природно-заповідного фонду. Також на деревах і кущах навесні, влітку і восени легко знайти різні види квітучих рослин (комахо- і вітрозапильні види), показати типи суцвіть, плодів і насіння, ознайомити учнів з різними способами їх розмноження. Навесні і восени в парках можна спостерігати за ознаками, які пов'язані з початком і завершенням вегетаційного періоду, які можуть бути використанні для теми «Сезонні явища в житті рослин».

Отже, з наведених прикладів живими рослинами на територіях природно-заповідного фонду можна ілюструвати багато тем шкільних уроків. Подібні навчальні екскурсії можуть бути короткотривалі і фіксувати увагу учнів лише на будь-якому одному явищі або об'єкті, але також можуть носити і одноманітний характер і використовуватися при повторенні матеріалу.

В більшості випадків слід наголошувати, що екскурсія є більш тривалою і показ об'єктів супроводжується розповіддю вчителя і записується учнями. Вчитель кожен раз повинен продумувати тематику і послідовність викладення теми, щоб звернути увагу школярів на ті явища і об'єкти, які вони бачили багато разів, але не звертали уваги на них.

На екскурсіях при роботі з класом проводяться лише

короткотривалі, разові спостереження і фронтальний показ живих об'єктів, який спрямований на закріплення матеріалу, який вивчався в класі. Крім того, збір матеріалу під час екскурсії (опале листя, квітки, плоди), прості записи і малюнки можуть покласти початок формуванню самостійної роботи учнів та елементів їх дослідницької роботи. Як показує досвід, такі екскурсії підвищують інтерес до предмету і нерідко є поштовхом до подальшого, уже самостійного вивчення живої природи.

При організації екскурсії на територіях природно-заповідного фонду міста, вчитель повинен сам добре знати види рослин, які там зростають, їх систематику, морфологічні і біологічні ознаки, їх поширення, практичне і господарське використання. Маршрут екскурсій слід продумати заздалегідь і розробити так, щоб уникнути непотрібних повертань в дорозі для того, щоб вибрати рослини, найбільш потрібні для демонстрації і доступні для огляду.

Робота з учнями на територіях природно-заповідного фонду поряд з перевагами має і свої обов'язкові труднощі, серед яких є необхідність виконання вчителем і учнем правил поведінки для відвідувачів. Ці правила є повною системою заборон «ні», зокрема: «не ламати гілок», «не топтати газонів» і інше.

Роботу з учнями на територіях природно-заповідного фонду необхідно організувати так, щоб вона не принесла шкоди рослинам. Треба, щоб вчитель теж не обlamував при учнях гілки, не зривав квітки і листки. Весь необхідний демонстраційний матеріал заготовлюється вчителем заздалегідь, з дозволу або за допомогою співробітників садово-паркового господарства.

В лісопарках проводити екскурсії набагато легше тому, що там немає суворо визначених стежок і засіяних газонів, там можна підійти до об'єкту і детально роздивитись його.

Також в лісопарках рослини знаходяться в значно більш звичайних умовах, і вчитель може дати поняття про рослинні угруповання, тоді як в міських парках формуються угруповання рослин, зібраних і сформованих людиною.

Крім навчальних екскурсій на територіях природно-заповідного фонду можна проводити спостереження і в системі гурткової роботи: гуртків ботаніків, дендрологів, фенологів. В цьому випадку зміст і тематика завдань виходить за рамки шкільної програми, які потребують тривалих спостережень, послідовній обробці матеріалу і узагальнення отриманих результатів. Такі роботи носять характер невеликих досліджень, як перші самостійні роботи учнів і виконуються вони в необов'язковому порядку, а лише кількома учнями, які зацікавлені вивченням життя живої природи.

В якості прикладу можна назвати фенологічні спостереження, які можна провести в садах і в парках. Спостереження слід провести весною, протягом всього літа і восени. Краще, якщо це буде група школярів, кожному з учасників доручають 3-4 екземпляри одного виду рослин, за якими вони будуть спостерігати. Учні в своїх щоденниках відмічають настання фаз розвитку (набухання бруньок, розпускання) і завершують ці спостереження в кінці жовтня або початку листопада, коли майже всі дерева і кущі в парках стоять уже без листя [2]. Цікаво було б з учнями провести спостереження за продовженням падолисту у різних видів, над продовженням їх вегетаційного періоду.

Отже, екскурсії на територіях природно-заповідного фонду можуть досить ефективно бути використані в шкільному курсі біології під час вивчення розділу «Рослини» і можуть бути ефективними під час організації позаурочної роботи, а саме гуртків юних ботаніків, юних дендрологів, юних фенологів та ряду інших. Всі види діяльності на екологічній

стежці у школярів прищеплюють любов до природи, рідного краю, виховують культуру поведінки в природі, формують практичні вміння і навички природоохоронної діяльності, формують екологічну культуру.

1. *Потоцька С.О.* Дендрофлора як науково-екологічна, освітня та рекреаційна складова в шкільному курсі біології [Під заг. ред. Ю.О. Карпенка] – Чернігів: Віт-сервіс, 2007. – 72 с.

2. *Потоцька С.О., Карпенко Ю.О.* Буклет. Інформаційні матеріали на допомогу вчителю біології при проведенні екскурсій та польових практикумів для учнів загальноосвітніх навчальних закладів з розділу «Рослини» та «Основи екології» (на прикладі фіторізноманітності екологічної стежки регіонального ландшафтного парку «Ялівщина» у місті Чернігів). Чернігів – 2016. – с. 36.